

КӨНЕ ҚАЛАЛАР СЫРЫ
МІНДЕТТІЛІКТІ БІЛДІРЕТІН ҚҰРЫЛЫМДАР

1-тапсырма. Берілген сөз тіркестерінің мағынасын түсініп, сөйлемдер құраңыз.

Көне қаланың орны, көне түрік руна жазбалары, Фараб аймағы, Моңғол шапқыншылығы, қырғынға ұшырау, Жошы ұлысы құлағаннан кейін, күрес барысында, бесбұрыш тәріздес.

2-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіз.

1. Орта Азияда орналасқан қандай көне қалаларды білесіз?
2. Түркі өркениетінің дамуында бұл қалалардың рөлі қандай?
3. Отырар туралы не білесіз?
4. Отырар туралы жазылған қандай шығармаларды білесіз?

3-тапсырма. Мәтінді оқыңыз.

Отырар – аты аңызға айналған ортағасырлық қала болған. Ол ұлылар дүниеге келген қасиетті мекен, тарихта Тұрарбанд, Тұрар, Тарбанд, Фараб деп те аталып келген. Кейбір деректерге қарағанда осыдан екі жарым мың жыл бұрын оның орнында алғашқы қоныстар болған.

VI–VIII ғасырларда Отырар Сырдария өзенінің орта ағысындағы саяси орталық болды. Кейін IX–XII ғғ. сол аймақтың басты қалаларының біріне айналады. Отырар Қазақ хандығы заманында мәдениеті мен экономикасы жақсы дамыған орталықтардың бірі болған.

Отырар қаласының гүлденіп, орта ғасырдағы ірі қала орталығына айналуына оның орналасқан орны үлкен әсер етті. Бұл қаланың тез өсуіне қолайлы жағдай жасаған Ұлы

Жібек жолы болды. V–XV ғғ. Отырар қаласы Арал бойындағы көшпелі тайпалармен сауда жасайтын орталыққа айналды. Иран мен Орта Азиядан Сібірге, Моңғолияға және Қытайға қатынайтын сауда жолындағы маңызды қала болды. Отырарға жан-жақтан көпестер келіп-кетіп жатты. Мұнда медреселер, базарлар, ұстаханалар, тіпті қонақүйлер мен мешіттер, монша, сауда дүкендері жұмыс істеген. Мықты дуалмен қоршалған қалаға кіретін бес қақпа болған. Қала билеушілері, байлар, ірі саудагерлер қаланың орталық бөлігінде тұрды. Ал сыртында қарапайым халық қоныстанды. Қала екі дуалмен қоршалған. Біріншісі қаланың бүкіл аумағын қоршай салынды. Екінші дуал қаланың ауқатты адамдары тұратын орталық бөлігін басқалардан бөліп тұратын. Отырар қаласы өз заманында небір қырғын шайқасты басынан кешірген. 1218 жылы Шыңғысхан басқарған Моңғолдың қалың қолы Қазақстанның Жетісу өңіріне аттанды. Бірнеше қала, мыңдаған халық, мал-мүлік моңғолдардың олжасына айналды. Оңтүстік Қазақстан қалалары ішіндегі Отырар сол кездегі ең мықты қалалардың бірі саналды. Оның билеушісі Қайырхан есімді әскербасы еді. Отырар қаласын басып алуға моңғолдар 1219 жылы 150 мыңға жуық әскерін аттандырады. Отырарлықтар өз қаласын қасық қандары қалғанша қорғап, беріспеді. Қатты қарсылыққа ұшыраймыз деп ойламаған Шыңғысхан ашуланып, қаланың бекініс орнын жермен-жексен етіндер деген бұйрық береді. Бес ай бойы жауға берілмей шайқасқан отырарлықтардың арасынан Қараша атты сатқын шықты. Ол қаланың дарбазасын жауға ашып береді. Соның опасыздығынан қаланы 1220 жылы ақпанда моңғолдар басып алды. Аңыздарға қарағанда, моңғолдар Қайырханның тамағына қорғасын құйып өлтіреді. Қаланы бірнеше күн бойы тонап, қиратады.

Отырар – бесбұрыш тәріздес төбе. Қала дуалмен қоршалған. Қаланың үш қақпасы болған. Орталық қақпа оңтүстік жағына орналасқан. Әлемнің екінші ұстазы атанған Әбу Насыр әл-Фараби осы Отырарда дүниеге келген.

(Баспасөз материалдарынан ықшамдалып алынды)

4-тапсырма. Топ болып талқылаңыз.

1. Отырар қаласының тағы қандай атаулары бар?
2. Отырар қаласы қай ғасырда саяси орталыққа айналды?
3. Отырар қай елдерге қатынайтын сауда жолындағы маңызды қала болды?
4. Қаланың орталық бөлігінде кімдер тұрды?
5. Қарапайым халық қайда тұрды?
6. Моңғолдар Отырарды қай жылы басып алды?
7. Бұл қырғын қалай аталады?

5-тапсырма. Мәтінді пайдаланып, сөйлемдерді аяқтаңыз.

1. Отырар – аты аңызға айналған ... 2. Ежелгі қала Оңтүстік Қазақстан облысындағы ... 3. XI–XII ғасырдағы мәдени қабатқа жататын ... 4. Қазақстандағы Қарахан феодалдық ... 5. Тарихи әдебиеттерде бұл қырғын ... 6. Моңғол шапқыншылығы салдарынан Отырар қиратылып, ... 7. 1255 жылы армян саяхатшысы Отырарды ...

6-тапсырма. Мына сөздерді пайдаланып, бірнеше сөйлем құраңыз.

Билеуші, қолөнер, ежелгі, шапқыншылық, қасиетті мекен, ежелгі, тарихи әдебиет.

7-тапсырма. Мына сұрақтар бойынша ой алмасыңыз.

1. Отырар қаласы қанша жыл өмір сүрген?
2. «Отырар апаты» туралы не білесіз?
3. Отырардың қайта жандануы қалай жүзеге асты?
4. Отырар қаласы қазақтардың билігіне қашан көшті?

**Отырар дастаны
(үзінді)**

- Даңқың қайда төске өрлеген?
Екі жүз мың әскерменен
Алты ай бойы кіп-кішкентай
Отырарды ала алмау,
Алты ай бойы
Отырардың осал тұсын таба алмау
Ойы - дауыл,
Сезімі - аспан,
Тек жеңіспен көзін ашқан
Менің алғыр ұрпағымның сүйегіне зор
таңба,
Намысыма сызат түсті мына сенің
арқаңда, —
деп Шыңғысхан Шағатайға оқты көзін
қадады.
- Осы өкініш мені де өртеп барады.
Отырардың бақытына орнаған
Болар, бәлкім,
Алдырмай тұр зор қамал.
Бірақ, әке, жүргенім жоқ аянып,
Қанша үмітім желге ұшты.
Қанша әскерім жер құшты.
Дала жатыр қызыл қанға боялып,
Егер бүкпей баяндасам шындықты
Рухы — өр,
Тәні — бекем
Бұл бір қайсар халық екен,
Тірліктен де артық қойған бірлікті.

8-тапсырма. Кестені толтырыңыз.

Не білемін?	Не білгім келеді?	Нені білу керек?
Қазақстанның қандай ежелгі қалаларын білеміз?	1. Отырар қаласының ерлігін жырлаған кім? 2. Мұхтар Шахановтың осы поэманы жазуына не себеп болды?	1. Отырар қаласының ерлігі туралы. 2. Мұхтар Шаханов ұлтжанды ақын екенін.

Міндеттілікті білдіретін құрылымдар

Міндеттілік модальдылығы қимылды жасауға субъектінің міндетті екенін білдіреді. Тілде міндеттілік мағынаны білдіретін мынадай аналитикалық форманттар бар: **-у қажет, -у керек, -у(-уға) міндетті, -уы/-уы тиіс**. Мысалы, *Отырар апаты туралы білуі керек. Тарихты білуге, бағалауға міндетті.*

Керек сөзінің екі түрлі модаль мағынасы бар: міндеттілік, болжал мағынасы. Міндеттілік мағынасында **керек** модаль сөзі тұйық етістікпен, **-мақ\ -мек** формасымен де тіркесе жұмсалады. Тұйық етістік бұл ретте септеліп те, кейде тәуелдік жалғауын қабылдап та айтыла береді. Мысалы, *Отырар қаласы туралы естелік қалдыруың керек. Кейінгі ұрпаққа Отырар тарихы жайлы айтуым керек.*

Қазіргі әдеби тілімізде **қажет** және **тиіс** сөздері осы керек модаль сөзімен синонимдес мәнде жұмсалады. Бұлар бір-ақ модальдық мағынада ғана қолданылады. Ол – міндеттілік мағына. **Тиіс, қажет** модаль сөздері бұл мағынаны тұйық рай етістікпен тіркесе айтылғанда ғана білдіреді. **Тиіс** сөзі барыс жалғаулы тұйық етістіктен кейін тұрады. Мысалы, *Қалаға кіретін есік бес қақпадан кем болмауға тиіс.*

Міндеттілік мағына болымсыз түрде де айтылады, ол үшін **емес, жоқ** көмекшілері форманттарға тіркеседі. Мысалы, *Онымен Ұлы Жібек жолы туралы ақылдасудың керегі жоқ. Оған қала қақпасы туралы ескерту керек емес.*

9-тапсырма. Сөйлемдерден міндеттілік мәнді құрылымдарды табыңыз.

1. Отырар қаласының гүлденуіне оның орналасқан орны үлкен әсер етуі керек. 2. Бұл қаланың тез өсуіне қолайлы жағдай жасаған Ұлы Жібек жолы болуы керек. 3. Отырар қаласы Арал бойындағы көшпелі тайпалармен сауда жасайтын орталыққа айналуы тиіс. 4. Иран мен Орта Азиядан Сібірге, Моңғолияға және Қытайға қатынайтын сауда жолындағы маңызды қала болуы тиіс. 5. Отырарға жан-жақтан көпестер келуі тиіс. 6. Мықты дуалмен қоршалған қалаға кіретін бес қақпа болуы қажет.

10-тапсырма. Сөйлемдерді міндеттілік мәнді құрылымдармен аяқтаңыз.

1. Қала билеушілері, байлар, ірі саудагерлер қаланың орталық бөлігінде тұруға 2. Ал сыртында қарапайым халық қоныстануға 3. Қаланы екі дуалмен қоршауға 4. Отырарлықтар өз қаласын қасық қандары қалғанша қорғап, беріспеуге 5. Ол қаланың дарбазасын жауға ашуға

11-тапсырма. Мәтінді оқыңыз. Мәтіннен модальдылық мағынадағы сөйлемдерді тауып, оларды мағынасына қарай анықтаңыз.

Әбу Насыр әл-Фараби

Әбу Насыр әл-Фараби дүниежүзіне белгілі ғалым, асқан ойшыл, замандастары құрметтеп «екінші Аристотель» деп атаған. Әбу Насыр әл-Фараби қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы, Отырар өңірінде орта ғасырда (870 ж.) дүниеге келген. Балалық шағы Арыс пен Сырдария өзендері бойында өткен.

Білімге құмар жас Отырар медресесін бітірген соң, ондағы аса бай кітапханада өз бетінше білімін одан әрі толықтырады. Барлық қолжазба қорын оқып бітіргеннен кейін сол кездегі аса ірі мәдениет ошағы Бағдад қаласына барады. Онда Аристотель, Евклид, Птолемей еңбектерін оқып үйренеді. Әл-Фараби математиканың, сәулет өнерінің және музыканың негізін қалаушы деп саналады. Әбу Насыр – ғылым мен өнердің барлық саласында еңбек еткен ғұлама. 150-ден астам ғылыми еңбек жазған, сонымен қатар ол әртүрлі аспаптарда тамаша орындаушы, ақын болған. Ұлы ғұлама ұзақ уақыт шетелде жүрсе де, өзінің туған жері Отырарды есінен шығармаған. Кей аңыздарда оны жеті тіл, тіпті жетпіс жеті тіл білген деп айтады.

Әл-Фарабидің ғылым саласында жазған еңбегінің қолжазбасы Өзбекстан Республикасы Шығыстану институтының қолжазба қорында сақталған. Оның «Ғылымдардың шығуы», «Ғылымдар тізбегі» атты еңбектерінде табиғаттану мәселелеріне ерекше көңіл бөлінген. Географиялық құбылыстарды математикалық жолмен түсіндіріп, күн сағатын жасаған. Күн мен Айдың тұтылу ұзақтығын есептеп шығарған. Ерте кезден қазақ елі Жетіқарақшы, Темірқазық, Үркер атты жұлдыздар тобын «түн сағаты» ретінде пайдаланса, күндізгі уақытты «күн сағаты» арқылы айыратын болған.

Әл-Фарабидің «Күн сағатында» күн сәулесін сызық, ал жер шарын сфера ретінде алып, сол арқылы шеңберлік градусты өлшеп, сағат мезгілін дәл есептеп шығарған.

Әл-Фараби есімі дүниежүзі мәдениеті мен ғылымы тарихынан берік орын алады. Фарабидің Каир, Бейрут, Хайдарабад, Анкара, Берлин, Лондон қалаларында араб тілінде басылып шыққан қолжазба еңбектері Братислав мұражайында сақтаулы. Фарабидің еңбектерінің 7 томы қазақшаға аударылып басылып шықты.

Ғұлама ғалым еңбектерінде адамдардың бақытқа, молшылыққа жету үшін бір-біріне әділетті дос болуын насихаттап жазды.

Фарабидің «Бақытқа жету жолында барлық халық бір-біріне көмектесетін болса, жер беті түгелімен берекеге толады» деген сөзі бүгінгі өмірге бағыштап айтқан сияқты.

12-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіз.

1. Әл-Фараби қай жерде дүниеге келген?
2. Бағдадта немен айналысты?
3. Ол нені зерттеді?

4. Қандай еңбек жазды?
5. Батыс ғалымдары әл-Фарабиді кім деп атаған?
6. Геометрия, астрономия ғылымдары саласында ашқан жаңалықтары қандай?

13-тапсырма. Мәтінді пайдаланып, сөйлемдерді аяқтаңыз.

1. Білімге құмар жас Отырар медресесін бітірген соң,
2. Әл-Фарабидің «Күн сағатында» күн сәулесін сызық, ал жер шарын сфера ретінде алып, сол арқылы шеңберлік градусы өлшеп,
3. Ғұлама ғалым еңбектерінде адамдардың бақытқа,
4. Әл-Фараби есімі дүниежүзі мәдениеті мен

14-тапсырма. Берілген сөздерге -у қажет, -у керек, -у(-уға) міндетті, -уы/-уы тиіс модаль сөздерін қатыстырып, сөйлемдер құраңыз.

Ғұлама ғалым, керуенге ілесу, қолжазба табу, молшылыққа жету, берекеге толы, ерте кезде, мәдениет ошағы.

15-тапсырма. «Даңқы асқақ Отырар» тақырыбына эссе жазыңыз.

16-тапсырма. Кестені толтырыңыз.

V	+	!	?
«Бұрыннан білемін»	«Жаңа ақпарат»	«Таңғалдырды»	«Келісе алмаймын. Білгім келеді»